

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОБЛАСНИЙ КОМУНАЛЬНИЙ ПОЗАШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«РІВНЕНСЬКА МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ»
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ РАЙДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
БОГУШІВСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ

ВІДДІЛЕННЯ: ІСТОРІЯ

СЕКЦІЯ: ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Польські фортифікації 1920-1930-х років у нашому краї (на основі с. Богуші і околиць)

Роботу виконав:

Федас Віталій Сергійович

учень 10 класу Богущівської загально-
освітньої школи І-ІІІ ступенів

Науковий керівник:

Хильчук Олександр Михайлович,

учитель історії Богущівської загально-
освітньої школи І-ІІІ ступенів

Богуші - 2013

ТЕЗИ
науково-дослідницької роботи
«Польські фортифікації 1920-1930-х років у нашому краї
(на основі с. Богуші і околиць)»

В.С. Федаса
учня 10 класу
Богушівської ЗОШ І-ІІІ ст.

Науковий керівник – О.М. Хильчук,
учитель історії
Богушівської ЗОШ І-ІІІ ст.

- «Камені почали говорити»
- Польські фортифікації 1920-30 рр. в нашому краї – точка перетину історії України й Польщі
- «Росія скористається кожною ліпшою нагодою, щоб вторгнутися до Польщі і залишитися в ній»
- «Не можна покладатися виключно на суворі природні умови *Полісся* і не думати про організацію оборони»
- Найбільшу вагу було надано відтинку «Сарни»
- «Сарни» → «Березне» → «Тишиця» → «Богуші»
- Місцеві жителі були задіяні на будівництві укріплень; «за день праці з власним конем і возом – 1 злотий»
- В Богушах було споруджено 6 бойових схронів
- Сарненський укріплений відтинок єдиний був задіяний в бойових діях 1939 року
- У протистоянні з Німеччиною і СРСР Польща не мала шансів
- В умовах нової війни польські прикордонні укріплення виявилися неефективними

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Плани II Речі Посполитої у міжвоєнний період	
1.1. Характеристика використаних джерел і огляд літератури.....	7
1.2. Розвідка відносин між Польщею і СРСР напередодні війни.....	8
1.3. Полісся у плані «Всхуд».....	10
РОЗДІЛ 2. Загальний план, аналіз і характеристика відтинка «Сарни» і підвідтинка «Березне»	
2.1. Загальний аналіз відтинка «Сарни».....	12
2.2. Характеристика підвідтинка «Березне».....	16
РОЗДІЛ 3. Фортифікаційна лінія на відрізку села Богущі та його околиць.....	18
ВИСНОВКИ.....	23
СПИСОК використаних джерел.....	25
ДОДАТКИ.....	26

ВСТУП.

Для дослідження я обрав тему «Польські фортифікації 1920-1930-х років у нашому краї». З раннього дитинства мене й багатьох моїх однолітків цікавили ці дивовижні, загадкові напівзруйновані об'єкти, які холодною сірою смугою простягаються нашим краєм і через територію нашого села. Нам так хотілося, щоб вони хоча б щось розповіли про себе, про передвоєнний час. Місцеві жителі їх називають «будовами» або «обехтами». Здавалося, що ці об'єкти стоятимуть вічно, як піраміди, чи сфінкси. Але останнім часом щодо цього виникають сумніви. Місцеве населення винайшло способи розбиття «обехтів» для видобутку арматури. Внаслідок чого деякі об'єкти перетворюються на видобувні пункти і починають практично зникати. Тепер я вирішив дослідити історію цих укріплень більш серйозно. І ... «камені почали говорити».

Вважаю, що дана тема є сьогодні досить **актуальною і доцільною**. Оскільки поява і практичне використання польських фортифікацій напередодні Другої світової війни є невідомою складовою історії нашого краю. Це не тільки польська історія, але й наша. Ця тема ще раз показує наскільки пов'язані між собою історії і долі народів, допомагає і сприяє налагодженню та розвитку тісних взаємозв'язків українців і поляків. Досить часто, особливо останніми роками, до нас приїздить багато поляків, які цікавляться історією польських фортифікацій в нашому краї. І ця тема є одним із тих спільних предметів, які поєднують нас.

Дослідження цієї теми також допомагає зрозуміти, деталізувати, розширити знання про початок подій Другої світової війни в нашому краї з 17 по 22 вересня 1939 року. Це дослідження пов'язане з життям населення краю напередодні війни. Окремі жителі краю, в тому й села Богущі, брали участь в безпосередньому будівництві польських фортифікаційних укріплень.

Дана тема довгий час не була детально вивчена. У вітчизняній історіографії вона донедавна висвітлювалася лише фрагментарно. На це були об'єктивні причини. Радянських джерел на цю тему було мало, а ті, що були, носили більше ідеологічний характер, ніж історичний чи практичний. А

польські джерела були малодоступні і мало опрацьовані. Однак в останньому десятилітті ця тема набула актуальності як в Польщі, так і в нас. Стали доступними архівні матеріали Центрального Військового Архіву Головного Штабу Збройних Сил Польщі. З'явився ряд праць польських дослідників даної теми. Деякі з них стали опубліковані, зокрема у 2000 році була видана книга Збігнева Пруського «Bastion Polesie». Автор цієї книги не лише опрацював велику кількість архівних документів, але й разом із своїм колегою Єжи Садовським здійснили безпосереднє дослідження всієї смуги бастіону «Полісся» на місцевості. Завдяки всесвітній мережі Інтернет доступними стали й ряд інших матеріалів і праць. З'явилися, хоча й в невеликій кількості, матеріали, короткі дослідження, монографії українською мовою. Дана тема також є предметом обговорень в колі науковців.

Для ознайомлення і зацікавлення цією темою моїх однолітків, односельчан, я склав мультимедійну презентацію. І вже бачу, що результат моєї роботи позитивно оцінений, зокрема в школі, селі. Я радий, що можу внести свою невелику частку в дослідження історії нашого краю, села Богущі, висвітливши ще одну сторінку нашого минулого.

Виходячи з назви теми, її актуальності та доцільності, зацікавленості збоку науковців Польщі і України, особистої зацікавленості даною темою, **об'єктом свого дослідження** я обрав польські фортифікаційні укріплення, розташовані в нашому краї, особливо на території села Богущі і його околиць.

В своїй роботі я поставив наступну **мету**: з'ясувати причини появи польських фортифікацій в нашому краї; визначити, чи досягла Польща тих результатів, яких сподівалася від цих укріплень; дослідити процес планування і виконання даного будівництва; визначити вплив будівництва фортифікацій на життя населення краю.

Для досягнення поставленої мети я вирішив розв'язати такі **завдання**:

- зібрати і проаналізувати джерела і літературу з даної тематики;
- вивчити стан об'єктів на місцевості;
- з'ясувати рівень бойової оснащеності об'єктів напередодні війни;

- встановити ступінь важливості і ефективності даних об'єктів в перші дні війни на території нашого краю;
- визначити ставлення місцевих жителів до будівництва даних укріплень на території села.

В своїй роботі я застосував наступні **методи дослідження**:

- пошук джерел і матеріалів на дану тему;
- аналіз друкованих джерел;
- аналіз електронних джерел та Інтернет-ресурсів;
- вивчення сучасного стану об'єктів на місцевості (їх розміщення, стан, віддаленість один від одного, зробив фотографування всіх об'єктів на території села і його околиць);
- робота з картами і картосхемами (аналіз карт і картосхем в джерелах, складання карт і картосхем розташування польських фортифікацій в селі Богуші та околицях);
- збирання і аналіз свідчень очевидців будівництва польських дотів в нашому краї;
- спільні (з поляками) екскурсії, походи і обговорення тематики польських фортифікацій 20-30-х рр. ХХ ст. в нашому краї).

Тому я вважаю цю тему актуальною, доцільною, цікавою, практичною, вчасною, і сподіваюсь вона зацікавить любителів історії нашого краю.

РОЗДІЛ 1

ПЛАНИ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

1.1. Характеристика використаних джерел і огляд літератури.

Літературу і джерела, які я використав при дослідженні даної теми, можна поділити за змістом – на загальні і спеціальні; за мовою видання – на україномовні та іншомовні; за формою – друковані, електронні, усні та Інтернет-ресурси.

Загальна інформація по даній темі була почерпнута з таких джерел як «Історія Польщі 1795-1990» (автор Ганна Дильонгова), «Історія Польщі» (Л.Зашкільняк, М. Крикун). Крім того, для оцінки ситуації, в якій знайшлися у міжвоєнний період і польські, і українські землі, я використав книгу Тимоті Снайдера «Криваві землі», де автор описує фактично безвихідне становище народів в лещатах гітлерівського і сталінського режимів. До загальних джерел з даної тематики можна віднести і дослідження Полісся Єжи Незбжицьким у праці «Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu», виданій у 1930 році. Ці дослідження були проведені з метою вивчення території майбутніх бойових дій на східному фронті і можливих умов і місць розміщення прикордонних фортифікацій в Поліському краї.

Спеціальні і більш конкретні відомості з даної теми я почерпнув з праць Анджея Пеплонського «Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939» і Збігнева Пруського «Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939». Обидві ці книги написані польською мовою. Хоча в другій міститься частина матеріалу англійською і російською. Перша з цих робіт дає характеристику, особливості і результати діяльності польської розвідки планів Радянського Союзу щодо майбутнього наступу на землі П Речі Посполитої. Дані цієї розвідки і переконали Головний Штаб Збройних Сил Польщі в потребі підготовки захисних укріплень в разі нападу збоку СРСР. Збігнев Пруський описує як загальну підготовку Польщі до війни на сході, результати досліджень території, так і конкретні плани, керівництво, будівництво фортифікацій на

Поліссі, їх оснащення, характеристики, цілі. Торкається також проблеми бойових дій в перші дні вступу Червоної Армії на територію нашого краю з 17 по 22 вересня 1939 року. Цінність цього джерела (як і «Wywiad...» Анджея Пеплоньського) полягає в тому, що в своїй праці автор використовує велику кількість архівних матеріалів, які стали доступними. Тепер частина матеріалів Центрального Військового Архіву доступна широкому загалу в мережі Інтернет: www.caw.wp.mil.pl; archiwum.wp.mil.pl; [http://polski.mapywig.org/viewpage ...](http://polski.mapywig.org/viewpage...)

Крім уже згаданих джерел я використав ряд Інтернет-ресурсів та електронних ресурсів wikipedia; <http://www.pilsudski.org/Polish/>, які повідомляють про відомих діячів II Речі Посполитої, які брали безпосередню участь у плануванні, керівництві і використанні укріпленої лінії оборони «Полісся», таких як маршал Юзеф Пілсудський, генерали Юзеф Рибак, Казімеж Соснковський, Мечислав Домбковський, Тадеуш Пелчинський, Юзеф Бургардт та інші.

Окремим видом джерел, використаним при дослідженні даної теми, є свідчення жителів сіл Тишиця і Богущі очевидців будівництва польських фортифікацій в нашому краї, їх захоплення радянськими військами і часткового руйнування. Цінність цих свідчень дійсно велика, бо є по-перше з перших вуст, а по-друге висвітлює питання, яким було становище населення краю під владою Польщі і як будівництво польських фортифікацій впливало на життя місцевого населення.

1.2. Розвідка відносин між Польщею і СРСР напередодні війни.

Буремні події Першої світової війни і післявоєнної боротьби призвели до появи II Речі Посполитої (Польщі). За умовами Ризького договору в 1921 році східний кордон Польщі становив 1400 км і простягався від Двіни на півночі до Дністра на півдні. До складу цієї держави потрапила і територія нашого краю. Історичні реалії були такими, що Польська молода держава опинилася між двома сильними сусідами: Німеччиною з заходу і утвореним у 1922 році СРСР

зі сходу. Перед польським керівництвом постало питання майбутніх відносин з ними. Яке майбутнє чекає на молоду Польщу? Як себе поведе переможена у Другій світовій війні Німеччина? Що чекати від новоутвореного Радянського Союзу? Як показав час Польща змушена була готуватися до нападу з обох боків. Після того, як Польща перемогла у війні з більшовиками, здавалося, що в найближчі роки на східному кордоні можна сподіватися спокою. В цей час Німеччина ще не була здатна на дуже серйозні дії. Але наступне швидке зростання радянської військової могутності викликало занепокоєння. (Згодом ситуація дещо змінилася, коли Німеччина швидко і агресивно почала нарощувати воєнну міць. Східний напрямок перестав бути пріоритетним. Хоча укріплення східних кордонів не припинилося). Питанням майбутніх планів СРСР зайнялася польська розвідка. Вже в 1926 році було прийняте твердження, що «совіти планово готують командирські кадри не тільки для власного війська, але й для міжнародної комуністичної армії, особливо держав, які безпосередньо межують з СРСР [8, с.294]».

Ось що на тему можливої загрози з боку СРСР засвідчив начальник II Відділу Головного Штабу Війська Польського Тадеуш Пелчинський в 1934 році: «Росія скористається кожною ліпшою нагодою, щоб вторгнутися до Польщі і залишитися в ній [8, с.200]». Подібною думки був теж і маршал Юзеф Пілсудський, котрий вважав, що Радянська Росія є і ще довго буде небезпечнішою. Німеччина у військовому плані в той час була набагато слабшою від Росії [9, с.13]. Тому Польща пильно стежила за тим, як розвивається ситуація у східного сусіда.

У зв'язку з цим було вирішено приділити увагу детальному дослідженню смуги східного кордону як театру можливих в майбутньому бойових дій. Найбільше значення надавалося зоні Полісся.

Полісся за своїми географічними умовами складало потужну зону природних перешкод. Їх становили: густа мережа річок і озер, природні болота та штучні (які з'явилися внаслідок діяльності людини: розбудова гребель та шлюзів, незакінчена меліорація з кінця XIX ст...), відсутність доріг для важкого

транспорту. Але коли болота, річки і озера взимку замерзали, єдиною природньою перешкодою на Поліссі залишалися тільки ліси. Тому важливість і підступність природніх перешкод відмічає Єжи Незбжицький, який у 1920-х роках досліджував Полісся: «Мінливість умов подолання боліт, які є найсерйознішою перешкодою, що ускладнює доступність поліського терену... дозволяє... підкреслити, що не можна покладатися виключно на суворі природні умови і не думати про організацію оборони [7, с.404]».

1.3. Полісся в плані «Всхуд» («Схід»).

Готуючись до майбутніх військових дій на сході Генеральний Інспекторат Збройних Сил з 1928 року розпочав дослідження території майбутніх бойових дій на сході. Ці дослідження поклали початок створенню плану майбутньої можливої війни (план «Всхуд»), згідно з яким східний театр бойових дій було поділено на шість відділів, за кожним з яких була закріплена відповідна армія: «Вільно», відділ резервної армії «Ліда», «Барановичі», «Полісся», «Волинь» і «Поділля» (додаток 1). Кожен з цих шести відділів був поділений на відтинки, підвідтинки, сектори і райони (Рис.1.1.3). В україномовних працях організаційні структури «відтинок» і «підвідтинок» зазвичай позначають терміном «укріпрайони» (укріплені райони). Але оскільки в даній праці, опираючись на польські джерела, «районом» називається найменша структурна ланка, то я вирішив застосувати саме таку термінологію.

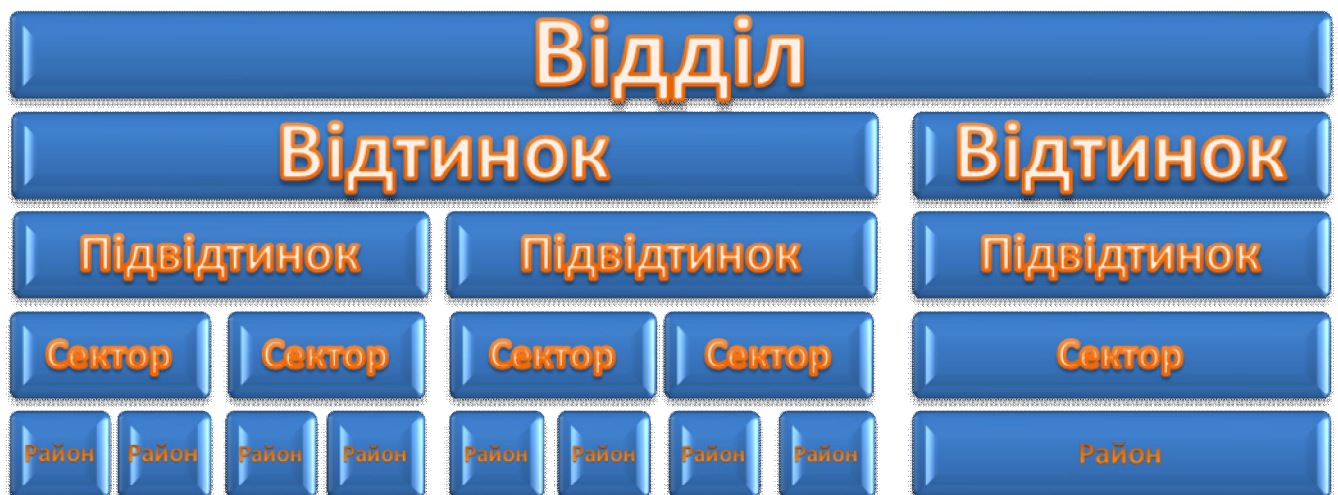

Рис. 1.1.3. Схема структурного поділу прикордоння за планом «Всхуд»

Свої дослідження цієї теми я звузив до відділу «Полісся». Адже тема польських фортифікацій 1920-30-х років надто широка, а відділ «Полісся» охоплює саме територію нашого краю.

27 березня 1931 року генерал Юзеф Бургардт представив Генеральному Інспекторату Збройних Сил проект фортифікації східних польських кордонів. Щодо Полісся, то автор цього проекту звернув увагу на необхідність убезпечити залізничну колію Сарни – Лунінець, захищаючи її першою лінією оборони, висунутою до кордону [9, с.17]. Можливість масового будівництва прикордонних укріплень на смузі східного кордону з'явилася в наслідок змін в економіці Польщі. В 1934-1935 роках країна почала виходити з великої економічної кризи, яка тривала з 1929 року. Одночасно з'явилися можливості позабюджетного фінансування озброєння, зокрема й завдяки зовнішнім запозиченням.

Спочатку відділом «Полісся» опікувався генерал Юзеф Рибак, а згодом аж до вересня 1939 року ці функції виконував генерал Казимир Соснковський (додаток 2). Смуга дій армії «Полісся» за попереднім планом була поділена на три відтинки: «Ханцевичі», «Лунінець» і «Сарни» (додаток 3, 4). До кінця 1940 року на Поліссі планувалося побудувати наступну кількість довготривалих фортифікаційних споруд: на відтинку «Ханцевичі» (протяжність 120 км) – 175 об'єктів; на відтинку «Лунінець» (протяжність 140 км) – 127 об'єктів; на відтинку «Сарни» (протяжність 170 км) – 358 об'єктів. Всього на Поліссі передбачалося побудувати 660 об'єктів на ділянці протяжністю 430 км. [9, с.128].

З повищого дослідження випливає, що Польща ретельно розвідувала плани Радянського Союзу і прийшла до висновку, що війни не уникнути. В зв'язку з цим було зроблено відповідні приготування: створено план «Всхуд», у якому ключова роль у захисті східного кордону припадала на відділ «Полісся». В майбутній війні для оборони і розділення сил ворога було використано як природні так і штучні перешкоди. На відстані 430 км було заплановано спорудити 660 залізобетонних укріплень.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН, АНАЛІЗ І ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДТИНКА «САРНИ» І ПІДВІДТИНКА «БЕРЕЗНЕ»

2.1. Загальний аналіз відтинка «Сарни».

Всього на Поліссі передбачалося побудувати 660 об'єктів на ділянці протяжністю 430 км. А на відтинку «Сарни» (протяжність 170 км) – 358 об'єктів.

В 1936 році для озброєння фортифікацій «Полісся» генерал Соснковський передбачав 114 гармат, 700 важких кулеметів, 430 ручних кулеметів, 100 мінометів. Найбільшу вагу було надано відтинку «Сарни», тут було заплановано розмістити 60 із 114 гармат. Ці цифри свідчать про надзвичайну важливість даного відтинка у майбутній війні з СРСР.

Саме тому головну увагу в своєму дослідженні я приділив відтинку «Сарни», на території якого й знаходиться моє рідне село. Польські фортифікаційні споруди в околицях Богушів і привернули мою увагу до цієї теми.

В 1929 році було розпочато фотографування відтинка «Сарни» за допомогою авіації для того, щоб скласти план для артилерії, планування вогневих точок і технічних робіт. З 1929 по 1933 рік було укладено плани передпілля Сарн і околиць Березного. Решту планів відтинку «Сарни» передбачалося закінчити до 1939 року. Фотографування ускладнювалося тим, що воно здійснювалося в прикордонній смузі і існувала небезпека потрапляння літаків на радянську територію і збиття їх. В зв'язку з цим КОП (Корпус Охорони Прикордоння) попередив радянську владу про такі польоти і попросив не збивати літаки, які можуть знаходитися в прикордонній смузі. Одночасно КОП мав приготувати відповідні засоби, щоб прийти на допомогу пілоту, літак якого був би збитий [9, с.18, 19].

Попередній кошторис фортифікацій на відтинку “Сарни” складав 16 млн. злотих. Хоча пізніше виникла потреба в значно більших видатках. Відтинок «Сарни» був поділений на три підвідтинки. Перший – “Чудель” (77 км – 117 об’єктів) з секторами “Озера” (37 км – 35 об’єктів); “Соміно” (10 км – 18 об’єктів); “Страшів” (8 км – 18 об’єктів); “Чудель” (8 км – 20 об’єктів); “Тинне” (14 км – 26 об’єктів). Другий – “Березне” (41 км – 114 об’єктів) з секторами “Тишиця” (9 км – 21 об’єкт); “Поляни” (10 км – 29 об’єктів); “Яринівка” (12 км – 40 об’єктів); “Плотишно” (10 км – 24 об’єкти). Третій – “Горинь” (52 км – 127 об’єктів) з секторами “Постойно” (13 км – 31 об’єкт); “Дюксин” (14 км – 40 об’єктів); “Путилівка” (25 км – 56 об’єктів), (додатки 5, 6).

Уся система укріплень складалася із залізобетонних споруд, здатних витримати удари снарядів від 105 до 220 (305) мм. Усі ці споруди за своєю витривалістю поділялися на п’ять типів: А, В, С, D, Е (Рис.1.2.1).

ТИП СХРОНУ	ВИТРИВАЛІСТЬ
А	Витримує поодинокі і подвійні попадання снарядами калібру 105 мм
В	Витримує поодинокі попадання снарядами калібру 155 мм
С	Витримує подвійні попадання снарядами калібру 155 мм
D	Витримує поодинокі попадання снарядами калібру 220 мм
Е	Витримує поодинокі попадання снарядами калібру 305 мм

Рис. 1.2.1. Таблиця типів схронів за їх витривалістю [9, с. 69]

В залежності від розміщення і етапу розбудови усі бойові схрони, оснащені важкими кулеметами, поділялися на дві групи: 1 – схрони загороджувальних позицій (схрони, розташовані на другорядних напрямках, більш убезпечених від ворожої артилерії, там, де є природні перешкоди) і 2 – схрони головної позиції (розташовані на відкритих територіях прямого напрямку атаки ворога). Крім цього існували бойові схрони із додатковими функціями, наприклад пункт командира району чи бойової групи. Окрему

групу становили заглиблені схрони, які менш наражалися на артилерійський вогонь ворога і могли вести артобстріл передпілля (наприклад деякі схрони в Антонівці і Моквині). Деякі бойові об'єкти мали розпорошену структуру і утворювали малі фортечні групи. Інші схрони поділялися на такі групи: схрони резерву, схрони спостереження, схрони артилерії.

Глибина оборони з використанням природних перешкод, штучних заток та завалів становила 500–800 метрів. Передпілля укріпленого відтинку «Сарни» прикривали батальйони КОП «Рокитне» і «Березне», саперна рота батальйону КОП «Давидгородок», ескадрони КОП «Бистричі», «Рокитне», «Зірне», підтримані полком піхоти з артилерією. На випадок війни відтинок «Сарни» мали підтримати 24-й піхотний полк з підрозділами 27-ї піхотної дивізії, дивізіон артилерії (з запланованої дивізії С) [9, с. 69].

До початку 1936 року виконання фортифікацій відтинку «Сарни» було покладено на Фортечний Департамент Міністерства Військових Справ, а з квітня цього року реалізація будівництва була передана Начальнику Головного Штабу. У зв'язку з цим при Штабі було створено становище Інспектора Саперів. Цю функцію до 1939 року виконував генерал Мечислав Домбковський. Під його керівництвом було організовано цілу низку інстанцій, які й мали здійснювати контроль за роботами і виконувати безпосередньо будівельні роботи. Отже було утворено окремі шаблі: перший – Управління Робіт, до складу якого входили інженери, техніки, креслярі, складовщики, кур'єри...; другий – Управління Будівництва (молоді офіцери з вищою освітою і будівельною практикою); третій – Відтинкове Управління Робіт; четвертий – Підвідтинкові Управління Робіт за відповідними номерами.

До середини 1938 року Управління Робіт значно розширилося і йому підлягали:

- п'ять відтинкових управлінь (по два управління будови для близько десяти об'єктів кожне);
- одне управління по розселенню з п'ятьма підвідділами;
- одне управління будівництва казарм;

- два управління по завершальній частині робіт;
- чотири бази постачання;
- центральні майстерні;
- управління вузькоколійної залізниці;
- управління каменярів;
- управління піщаниками.

Управління Робіт набирало кадри з військових, які закінчили фортечні курси. Для роботи також за контрактом наймали цивільний технічний персонал: інженерів, будівельних техніків, майстрів і кваліфікованих робітників різних будівельних спеціальностей (зброярів, теслярів, бетонників). Цивільні працівники отримували порівняно високу платню. Наприклад, майстер – 300 злотих на місяць, а старший майстер – 350 злотих. Попит на робочу силу був великий, тому наймали і юнаків з глибини Польщі. В 1939 році їх працювало близько 1500 [9, с.33]. Поблизу села Чудель Сарненського району встановлено пам'ятний знак будівельникам фортифікаційних споруд (додаток 7). В період дуже інтенсивних темпів будівництва на простіші роботи наймали місцевих жителів. Платили їм небагато – за день праці з власним конем і возом 1 злотий [5.].

Інспектор Саперів М. Домбковський подав термін повного завершення відтинка «Сарни» – це 1 листопада 1938 року. Але і через рік він не був ще повністю закінчений. Для повного завершення робіт ще потрібно було:

- закінчити монтаж вентиляційної системи;
- провести маскування всіх об'єктів;
- змонтувати в деяких об'єктах газонепроникної броні;
- змонтувати основи для важких кулеметів в броньованих баштах;
- пробити димові отвори для монтажу механічної вентиляції;
- змурувати і поштукатурити вартівні;
- закінчити внутрішні конструкції;
- змонтувати в схронах решту колодязів;

- завершити внутрішні конструкції в схронах командирів секторів;
- закінчити будівництво доріг до деяких об'єктів (зокрема схронів в районі «Бердуха»).

2.2. Характеристика підвідтинка «Березне»

На смузі підвідтинка «Березне», протяжність якого становила 41 км планувалося спорудити 114 об'єктів. Як показав час не всі вони були завершені. Згідно з планом «Всхуд» він поділявся на чотири сектори: «Тишиця», «Поляни», «Яринівка» і «Плотишно» (додаток 8). Вони в свою чергу поділялися на найменші структурні одиниці – райони. Так сектор «Тишиця» (довжина – 9 км, об'єктів – 21) поділявся на райони «Богущі», «Тишиця село» і «Бронне» (додаток 9). Сектор «Поляни» (довжина – 10 км, об'єктів – 29) поділявся на два райони: «Поляни село» і «Велике гало» (додаток 10). Сектор «Яринівка» (довжина – 12 км, об'єктів – 40) теж поділявся на два райони: «Антонівка» і «Моквин» (додаток 11). І останній сектор підвідтинка «Березне» - «Плотишно» (довжина – 10 км, об'єктів – 24) поділявся на райони «Хвощовець» і «Любаша» (додаток 12) [9, с.23].

Перед тим, як розпочати будівельні роботи, складався тактично-фортифікаційний план, який містив наступні елементи:

1. Загальний опис території.
2. Загальна характеристика запланованої позиції (командування, розміщення вогневих точок, військово-оснащення, кількість солдат, потрібна витривалість об'єктів, плани перешкод) .
3. План зв'язку і комунікації.
4. План водяних робіт.
5. Передбачення мобілізаційних потреб.
6. План постачання і евакуації.
7. Тилові мирні засоби.
8. Кошторис.

9. Забезпечення секретності.

Такий план щодо підвідтинка «Березне» було складено в квітні 1936 року. В наступному році було внесено деякі поправки. Остаточне затвердження технічних проектів будівництва схронів підвідтинка «Березне» було здійснене Інспектором Армії 28 квітня і 30 травня 1938 року [9, с.25].

Бойові схрони підвідтинка були озброєні протитанковими малокаліберними гарматами, важкими кулеметами («Максим» і «Браунінг» - додаток 13), ручними кулеметами, гвинтівками.

Крім військового оснащення схронів були застосовані й інші перешкоди: протитанкові рови, перешкоди із вкопаних в землю залізничних рейок, переносні перешкоди із сталюого профілю, бетонні стовпці, автоматичні міни, шлюзи на річках, щоб в разі потреби утворювати заливи [9, с.28].

Між командирами відтинків, підвідтинків, сектора і районів підтримувався телефонний, радіо та кур'єрський зв'язок. Там, де була більша загроза артилерійського обстрілу прокладалися підземні кабелі. Часто для надійності було кілька ліній зв'язку (додаток 14).

Кожен підвідтинок мав власні склади, з яких все необхідне постачалося безпосередньо в сектори і райони. Для цього діяла мережа вузькоколіїних поїздів (додаток 15). У кожному взводі діяв медичний пункт. А тяжко поранених мали відправляти до головних медичних пунктів. Такий медичний пункт підвідтинка «Березне» знаходився в Малинську [9, с. 30].

Звідси випливає, що підготовка і планування лінії укріплень були дуже серйозними. До всіх деталей підхід був дуже ретельний. Однак чи це робило таку лінію укріплень ефективною в майбутній війні? Зауважу, що зразком для будівництва польських фортифікацій слугували німецькі та австрійські схрони часів Першої світової війни, а також французькі укріплення, застосовані для укріплення лінії «Мажино». Нова війна принесла з собою нове, більш сучасне і потужніше озброєння. І як показав час – польські укріплення виявилися нескладною перешкодою для радянської військової техніки.

РОЗДІЛ 3

ФОРТИФІКАЦІЙНА ЛІНІЯ НА ВІДРІЗКУ СЕЛА БОГУШІ І ЙОГО ОКОЛИЦЬ

В нашому краї розташовано досить багато бойових схронів. Ми дуже звиклися з ними і вони стали невід'ємною частиною місцевого ландшафту і життя. Але в останні роки ситуація почала дещо змінюватися. Місцеві «винахідники» почали розбивати схрони, дістаючи з них міцну англійську арматуру. Це ще раз притягнуло мою увагу до цих об'єктів і стало додатковим стимулом до їх дослідження.

Згідно із структурним поділом укріпленого відділу «Полісся» територія села Богуші утворювала район «Богуші» у складі сектору «Тишиця», підвідтинка «Березне».

Село Богуші знаходилося на шляху смуги прикордонних укріплень, тому на його території було збудовано 6 бойових схронів. Ще один знаходився в районі «Тишиця село». Тепер ця територія теж входить до Богушів. Досліджуючи ці схрони і порівнюючи їх розташування з польськими картами (додаток 16) я склав карту їх розміщення (додаток 17). На ній я позначив усі 6 побудованих об'єктів, 2 не побудованих, які залишилися тільки в планах, і вже згаданий об'єкт в районі «Тишиця село».

Об'єкт, позначений на карті літерою «К», був схроном командира сектора і розташований поблизу богушівських урочищ «Містечко» і «Щельниця». Неважко здогадатися, що назви цих місцевостей мають безпосередній зв'язок із розташуванням там командного пункту командира сектору «Тишиця». Неподалік від схрону дійсно знаходився загін польських жовнірів, які справді проживали у військовому «містечку». В цьому гарнізоні служили четверо богушівців, яких ретельно відібрало командування: Панасюк Демид, Осійчук Логвин, Чмут Олександр і Федас Петро (додатки 18, 19). Чмут Олександр був випускником польської військової школи (додаток 20). Поруч з містечком було створено стрільбище, де солдати шліфували свій стрілецький хист. До

сьогоднішнього дня цей штучний насип видніється серед сосон (додаток 21). Польською мовою стрільбище звучить «strzelnica» («стшельніца»). Звідси й назва урочища Щельниця.

Сьогодні від містечка лишилися тільки незначні рештки (додаток 22, 23). Часткової руйнації схрон зазнав в роки війни. Потім радянська влада підірвала його (як і всі інші схрони в Богушах), щоб не допустити використання схронів загонами УПА, які діяли на території краю. Поступово місцеві жителі з містечка позабирали для власного вжитку меблі, двері, посуд, огорожу, інші речі. А згодом і всю аж до одної цеглу. За цеглою до містечка їхали люди і з навколишніх сіл: Тишиці, Орлівки... [5.]. За останні десять років руїни містечка стали об'єктом дослідження членів краєзнавчого гуртка Богушівської школи (додаток 24, 25, 26). Нам вдалося знайти і зберегти тільки одну цеглину, яка сьогодні знаходиться серед експонатів шкільного музею (додаток 27). На цеглині викарбувано прізвище власника заводу, звідки привозили цеглу для будівництва військового містечка. Його прізвище Wilczek (Вільчек). На основі досліджених джерел і об'єктів на місцевості було складено таблицю характеристики схронів села Богуші (Рис.1.3.1).

В даній таблиці позначені основні характеристики схронів: назва, тип витривалості, кубатура, озброєння і кількість живої сили на кожному з об'єктів. Кожен об'єкт був пронумерований і мав свою назву. Для зручності в більшості випадків назви схронів одного району розпочинали на одну літеру. Так назви усіх богушівських схронів починаються на «В»: № 1 – «Виказ» (додаток 28), який знаходиться в напрямку Тинного, по дорозі до дуба; № 2 – «Виспа» (додаток 29) – біля князівського мосту; № 3 – «Вибух» (додаток 30) – в урочищі «Пупач»; № 5 – «Вигон» (додаток 31) – на схід, неподалік сільського кладовища (цей схрон був пунктом командира району); № 6 – «Видра» (додаток 32) – в кутку Бомбаловка, між хатами і канавою; № 7 – «Викрент» – розташований праворуч дороги при в'їзді в Богуші збоку Тишиці.

№ з/п	Назва	Тип	Кубатура м ³	Гармати 75 мм або гаубиці	Важкі кулемети	Ручні кулемети	Кількість людей	Броньовані куполи	Бійниці			Примітка
									Гармат	В. кулеметів	Р. кулеметів	
1	Виказ	D	631	-	2	1	13	1	-	5	1	
2	Виспа	E	634	-	3	1	16	1	-	4	1	
3	Вибух	E	1947	4	3	1	35		4	3	1	
4	-	D	750	-	4	1	29	-	-	5	1	
5	Вигон	D	863	-	1	1	29	1	-	4	1	ком. району
6	Видра	C	815	-	2	1	78	2	-	-	1	
7	Викрент	D	604	-	1	1	16	1	-	4	1	
8	-	D	-	-	2	2	11	-	-	-	1	

Рис. 1.3.1. Таблиця характеристики схронів району «Богущі»

За призначенням усі ці об'єкти були схронами головної позиції. За витривалістю ці схрони відносяться до типів С, D, E (див. Рис. 1.2.1). Тобто вони могли витримувати попадання снарядів калібром 155-220 (305) мм. Найбільшим за об'ємом був схрон № 3 «Вибух» (1947 м³), а за кількістю залоги – № 6 «Видра» (78 чол.). Для утримання і функціонування всіх схронів району «Богущі» було задіяно 187 солдат. Ще два заплановані схрони за браком часу і коштів не були збудовані. Це схрони № 4 і № 8 (додаток 33).

Як я вже згадував, при будівництві схронів були задіяні і місцеві жителі. Працювали не тільки чоловіки, але й жінки. Так Василець Єфросинія Іванівна і Осійчук Анастасія Климівна копали траншеї для прокладання телефонного кабелю. За день праці з власним конем і возом робітник з місцевих одержував 1 злотий. За тогочасними місцевими мірками це було зовсім непогано. За 2 злотих можна було купити невелику тернову хустку. [5.].

Перебіг будівництва відбувався за наступними етапами: 1 – ретельне дослідження ґрунту; 2 – встановлення орієнтаційних стовпчиків, за якими визначали розташування об'єкта; 3 – загородження об'єкта будівництва щільним 3-метровим забором з дощок; 4 – викоп під схрон; 5 – виливання 20-сантиметрової плити на всю площу об'єкта; 6 – вигладження плити цементним розчином; 7 – укладання ізоляції з руберойду і покриття її 4-сантиметровим шаром бетону; 8 – виготовлення помостів для розташування озброєння; 9 – на плиті на бетонних стовпчиках виливали 2 армованих пояси; 10 – виставлення опалубки для стін і монтування стінних прентів; 11 – бетонування об'єкту (найважчий і найоб'ємніший етап, який вимагав безперервної праці протягом кількох днів і ночей; на деяких об'єктах одночасно працювало біля 300 людей); 12 – ізоляція стін смолою; 13 – дренаж і обсіпка схрону; 14 – маскування об'єкта (насадженнями, кольорами...); 15 – завершальний етап – «умеблювання» об'єкта, склади, опалення, освітлення, вентиляція і протигазова охорона [9, с. 78].

Будівництво відбувалося в умовах секретності. Навіть заборонялося задивлятися на огорожений об'єкт. Коли встановлювали на схронах Богушів броньовані куполи, озброєні солдати голосно забороняли місцевим жителям: «Nie patrz!» (Не дивись!). А як дітлахам хотілося. «Дуже вже нас цікавили оті загадкові, так пильно стережені будови. Саме будівництво було обнесене дощатим парканом так, що зовні не було видно, що відбувається в середині. Ми з другом вирішили спробувати хоч одним оком зиркнути, що то за будова. Але як? По периметру загорожі регулярно чатували вартові. Спочатку ми спостерігали, як вони ходять то в один бік, то в другий. Спостереження вели з розори, непомічені. З розори ми рахували за скільки часу вартовий вигляне з-за рогу. Порахували, що можемо встигнути. Як тільки вартовий зник за рогом, ми стрімголов помчали до паркану. Щоб подивитися у нас було лише кілька секунд, і одразу назад, щоб непомітно повернутися до розори» [5.].

Крім телефонного зв'язку бойові схрони були сполучені мережею вузькоколійної залізниці (додаток 34), залишки якої до сьогодні збереглися в нашому краї (додатки 35, 36, 37).

Важливу роль у планах системи прикордонних укріплень Полісся польська військова верхівка надавала шлюзам на річках. На річці Случ на північ від Богущів неподалік Тинного був споруджений шлюз «Пшекора», частини якого існують до сьогоднішнього дня (додатки 38, 39). Повз нього пролягає один з маршрутів туристично-краєзнавчих походів, які щорічно здійснюють учні нашої школи (додаток 40). В разі потреби завдяки цій водній перешкоді міг утворитися залив від Бердухи до Тишиці довжиною 3 км і шириною 1 км. В 1939 році відбувся пробний запуск шлюзу.

Серйозною проблемою було утримання ефективності цієї перешкоди взимку, коли річка замерзала. Цю проблему розв'язували наступним шляхом: спочатку при перших морозах допускали замерзання поверхні води до ступеня, коли утвориться тонка кірочка, яка могла б витримати власну вагу і 3-5-и сантиметровий сніговий покрив. Потім опускали рівень води на 10-20 см, щоб між льодом і водою утворився шар повітря, під яким вода не замерзала б. Такий спосіб був простіший і дешевший від, скажімо, німецького, при якому вздовж усього берега будували протитанкові вали [9, с. 29].

Однак, коли до Случа підійшли радянські танки, ця перешкода не склала для них великих проблем. Вони спокійно своїм ходом подолали річку і бойові укріплення на лівому березі Случа були взяті практично без бою [5.].

Час від часу наші краї відвідують гості із сусідньої Польщі. Вони з великим бажанням і задоволенням навідуються до руїн колишньої польської лінії оборони, спілкуються з місцевими жителями (додатки 41, 42, 43, 44).

ВИСНОВКИ

Польські фортифікаційні об'єкти 1920-30 років в нашому краї являли собою оборонну смугу укріпленого прикордоння, створену на випадок очікуваної війни з СРСР. Ця смуга проходила і через село Богущі. В будівництві бойових схронів брали участь і місцеві жителі.

В ході дослідження мені вдалося виявити, що польським військовим командуванням було підготовлено план «Всхуд», за яким уся смуга східного кордону була поділена на шість відділів: «Вільно», «Ліда», «Барановичі», «Полісся», «Волинь» і «Поділля». Відділу «Полісся» було надано пріоритетне значення. Він був поділений на 3 відтинки: «Ханцевичі», «Лунінець» і «Сарни». Більша частина Березнівського району входила до підвідтинку «Березне», який в свою чергу поділявся на сектори «Тишиця», «Поляни», «Яринівка» і «Плотишно».

Виходячи з кількості запланованих об'єктів, відтинку «Сарни» надавалася найбільша роль. З 660 об'єктів відділу «Полісся» на відтинок «Сарни» передбачалося 358. До того ж укріплення відтинка «Сарни» були єдиними, які використовувалися для оборони.

Хоча Червона Армія без над зусиль пододала польську лінію оборони, але, все ж таки, завдяки силам Сарненського укріпленого відтинка її просування вдалося затримати на 3-5 днів та відтягнути і врятувати значну частину людей. Шансів на щось більше Польща, затиснута в німецько-радянські лещата, не мала.

Територія села Богущі становила окремий район сектора «Тишиця» підвідтинка «Березне». Тут було збудовано 6 із 8 запланованих бойових схронів головної позиції. Досліджуючи їх, в ході роботи було складено карту їх розміщення і проаналізовано їх характеристики. Всі вони належали до типів С, D і E, тобто витримували влучання снарядами калібром 105-220 (305) мм. Для їх утримання і функціонування було задіяно 187 осіб.

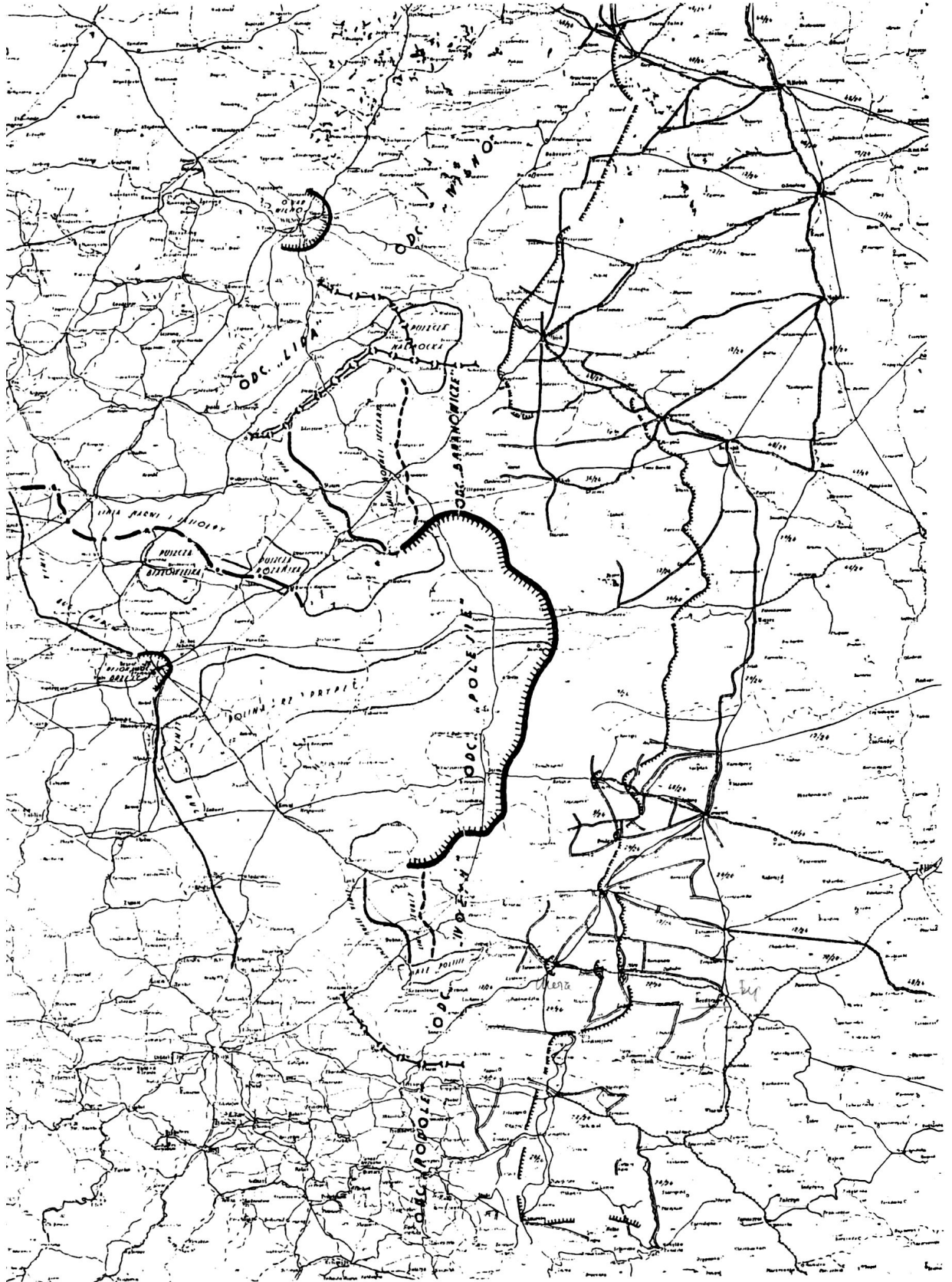
Дане дослідження показало також, що відносини між польськими військовими силами і місцевим населенням були спокійними. Не зауважено випадків приниження, чи нелюдського ставлення до жителів краю.

Вважаю і сподіваюсь, що дане дослідження послужить зацікавленням історією нашого краю широкого кола осіб, розвитку дружніх відносин між українцями і поляками, а також поштовхом до подальшого ширшого вивчення даної теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дильонгова Г., Історія Польщі 1795-1990. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
2. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – 752 с.
3. Коток С., Тинне над Случем. – Сарни: Сонях, 2007. – 56 с.
4. Снайдер. Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.
5. Свідчення очевидців (Василець О.К., Василець О.В., Матяшук Д.Ф., Матяшук Н.П., Удод Й.М.)
6. Krzak A. Kapitan Jerzy Antoni Niezbrzycki // Rocznik archiwalno-historyczny SAW. – 2009. – № 2/31. – С. 300-310. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.saw.wp.mil.pl
7. Niezbrzycki J. Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu. – 1930. – 455 s. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polski.mapywig.org/viewpage>.
8. Pełoński A. Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939. – Bellona, 1996. – 392 s. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: books.google.com.
9. Pruski Z. Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939. – Przasnysz, 2000. – 284 s.
10. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ:
ru.wikipedia.org/wiki/Соснковский,_Казимир.
 - www.saw.wp.mil.pl;
 - archiwum.wp.mil.pl;
 - books.google.com;
 - wikipedia;
 - <http://polski.mapywig.org/viewpage>
 - <http://www.pilsudski.org/Polish/>

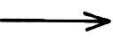

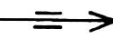

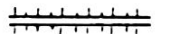

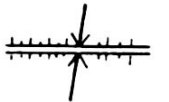

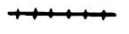

Додаток 1. Карта з Центрального Військового Архіву Збройних Сил Польщі. Полісся на плані «Всхуд» в системі укріплень східного кордону II Речі Посполитої [9].

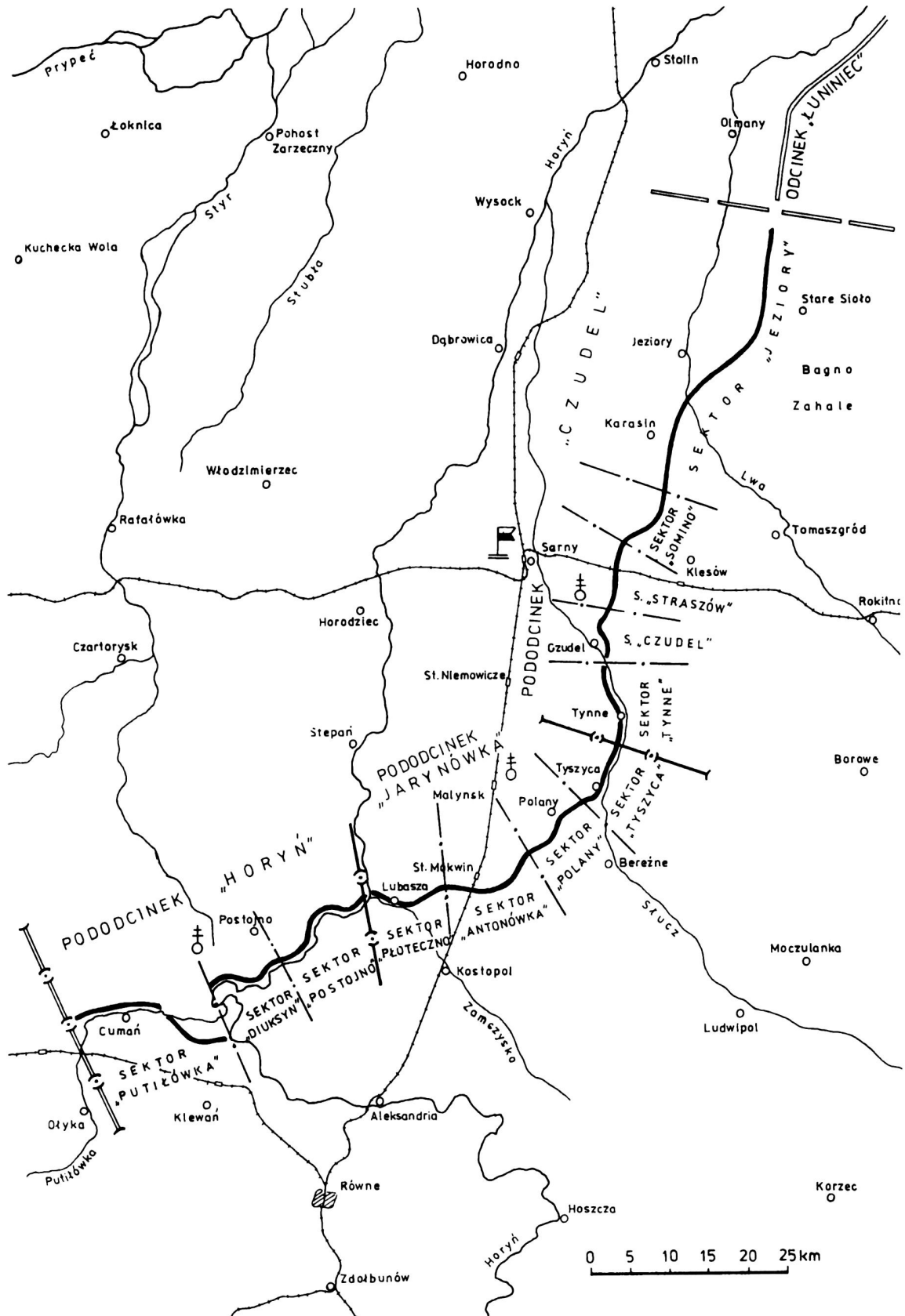
Додаток 2. Генерал Казімеж Соснковський

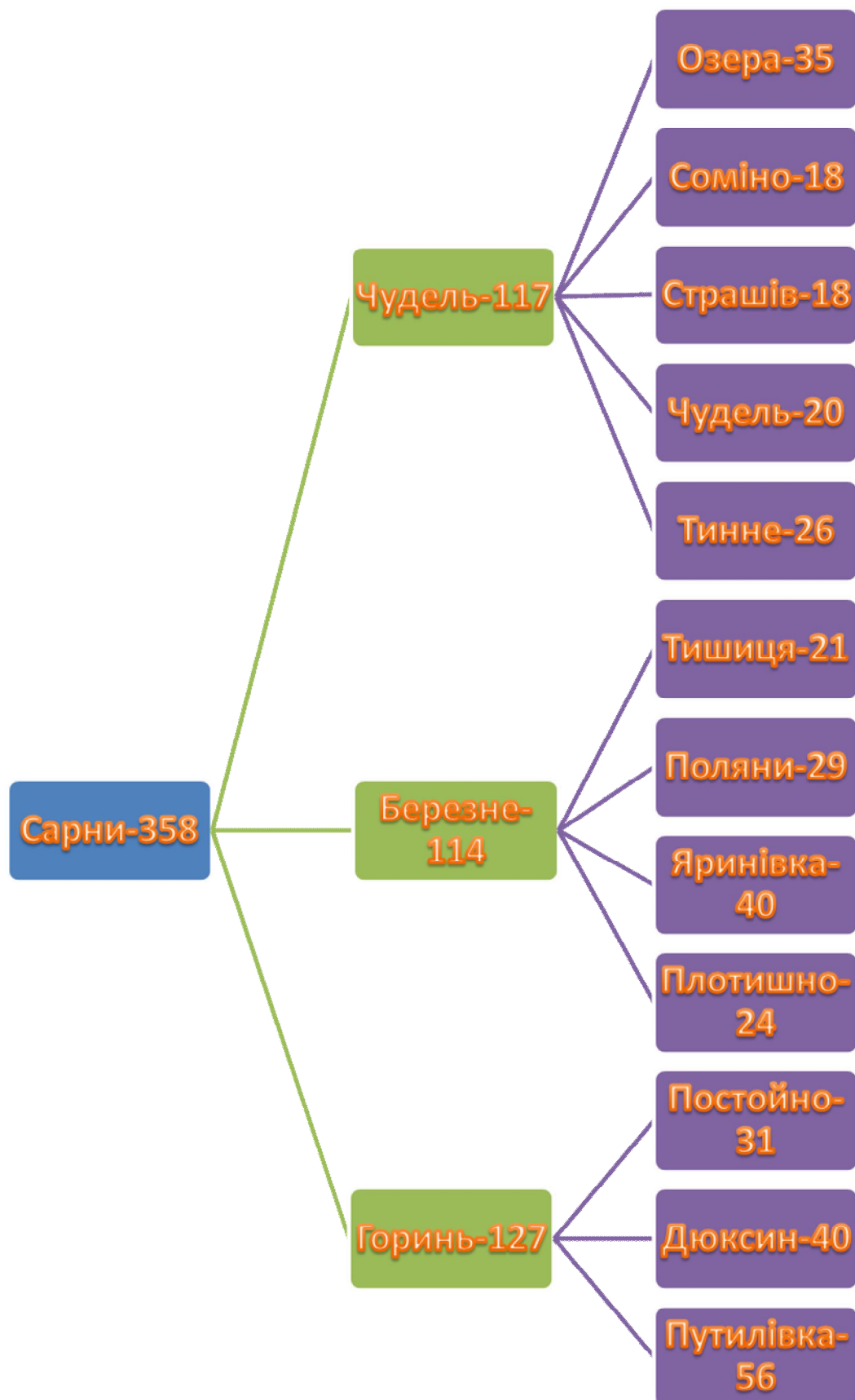
Додаток 3. Умовні позначення до карт Збігнева Пруського [9.]

	- розташування командира армії		- пункт спостереження
	- розташування командира відтинка		- вісь бійниці важкого кулемета
	- розташування командира підвідтинка		- вісь бійниці гармати
	- схрон командира сектора		- протитанкові перешкоди
	- схрон командира району		- розмежування відтинків
	- схрон командира групи		- розмежування підвідтинків
	- бойовий схрон з важким кулеметом		- розмежування секторів
	- бойовий схрон з важким кулеметом (1 кулемет)		- розмежування районів
	- бойовий схрон з важким кулеметом (2 кулемети)		- річки
	- односторонній схрон артилерії		- канали
	- двосторонній схрон артилерії (1 важкий кулемет)		- греблі (штучні вали)
	- схрон баштової артилерії		- шлюзи на річках
	- мінометна батарея		- проходи в греблях
	- бойовий схрон резерву району		- межі водозборів і заливів
			- залізниці
			- дороги

Додаток 5. Карта відтинка «Сарни» [9.]

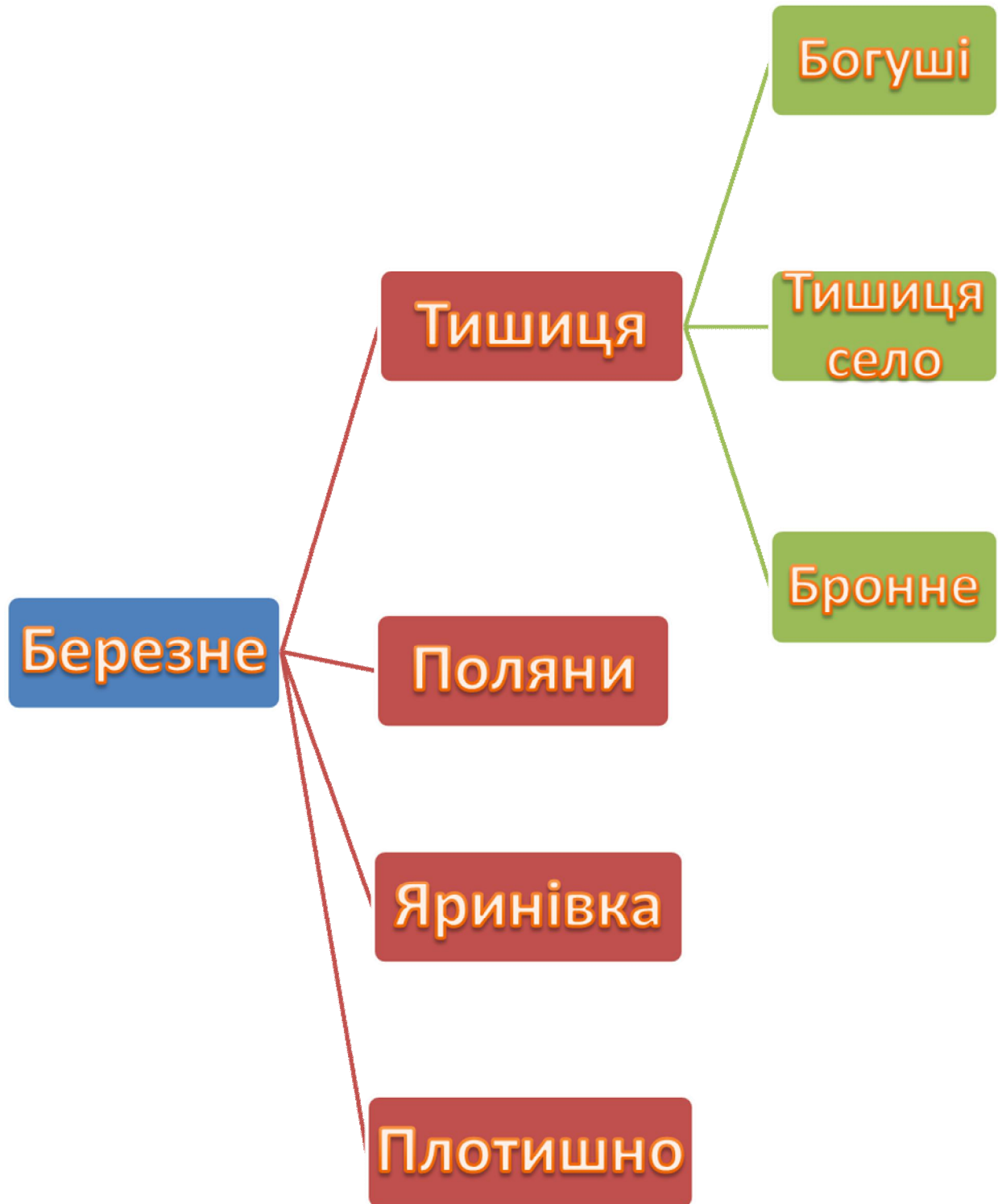
Додаток 6. Схема структури відтинка «Сарни»

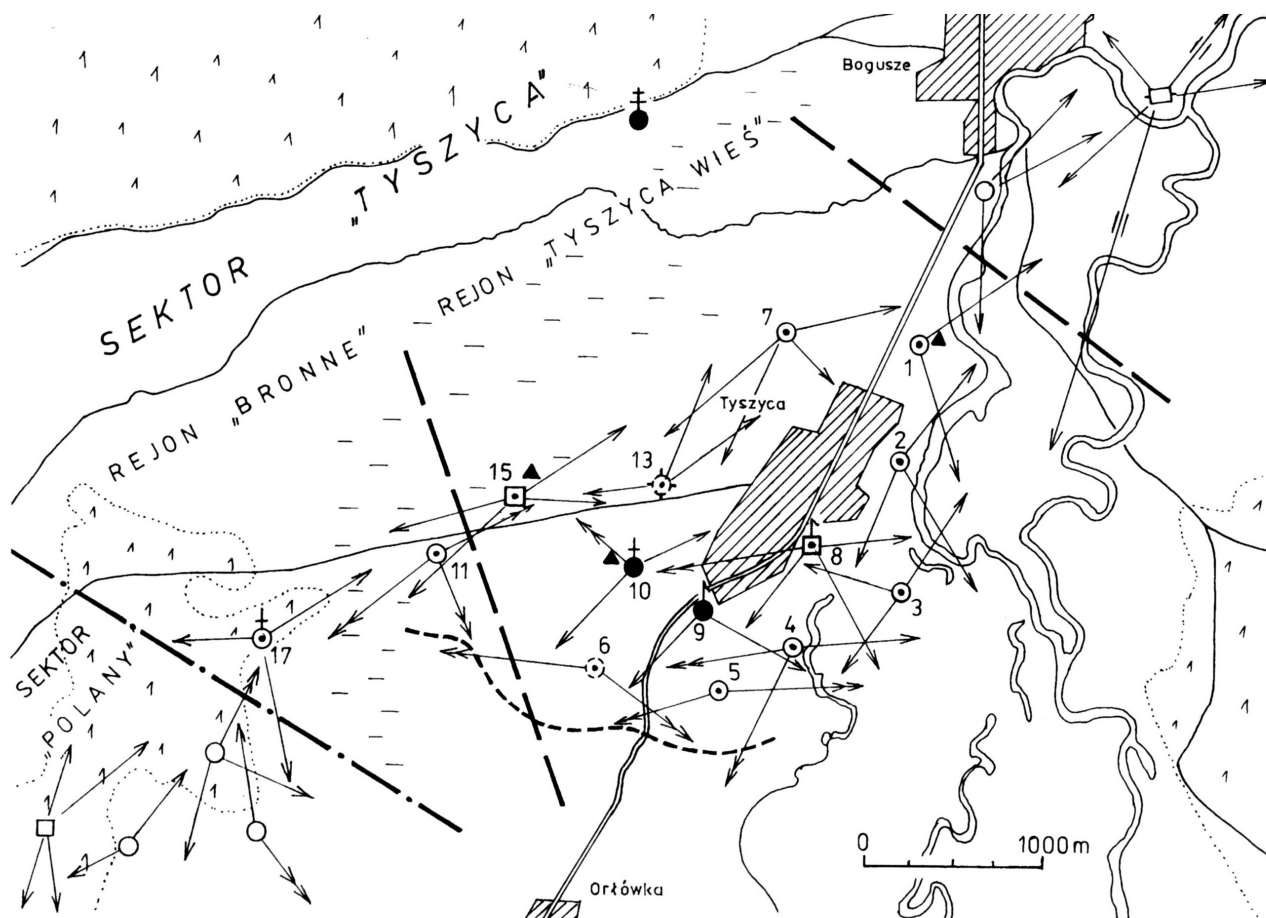
Додаток 7. Пам'ятний камінь біля с. Чудель

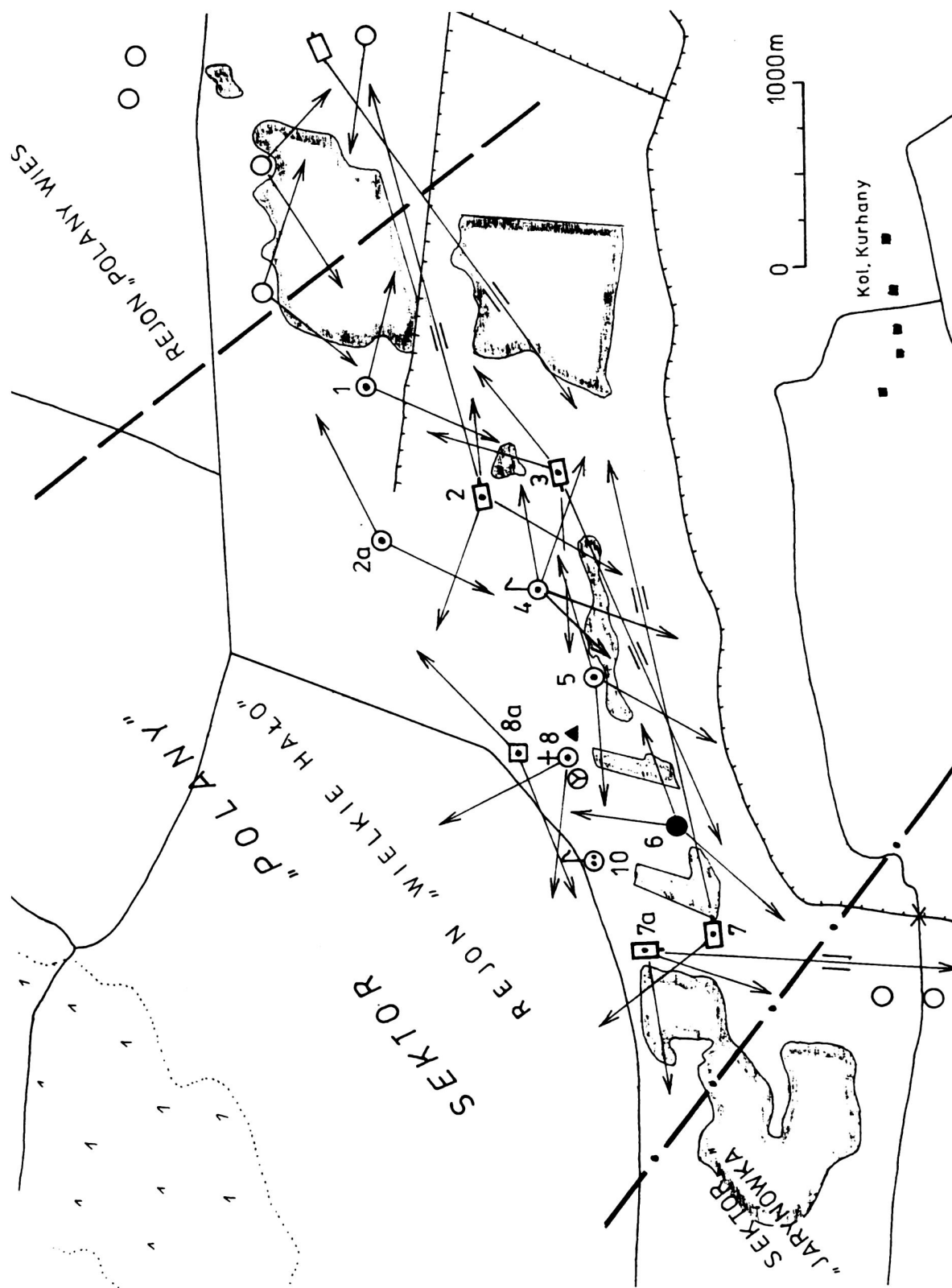
Додаток 8. Схема підвідтинка «Березне»

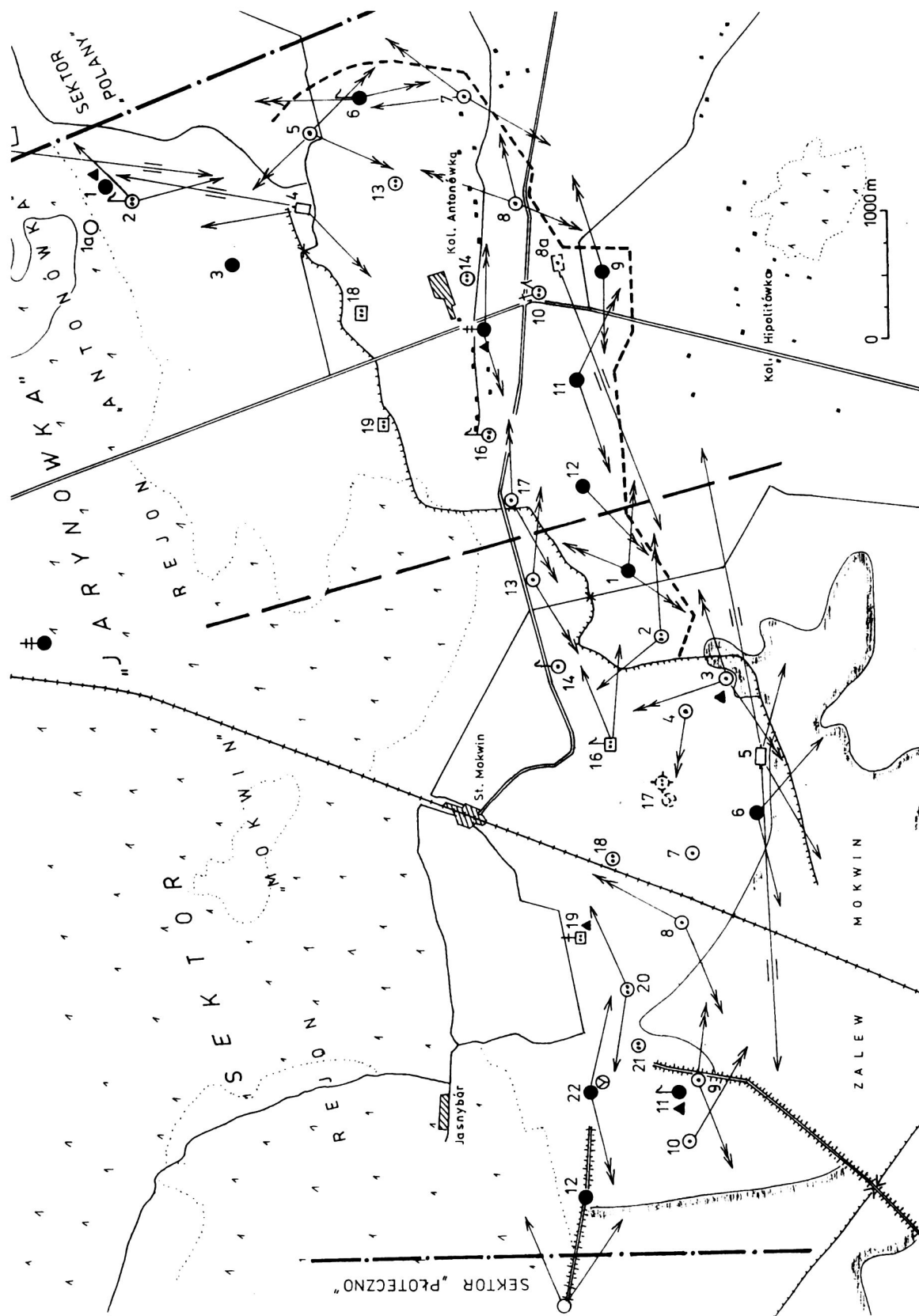
Додаток 9. Карта структури сектору «Тишиця» [9.]

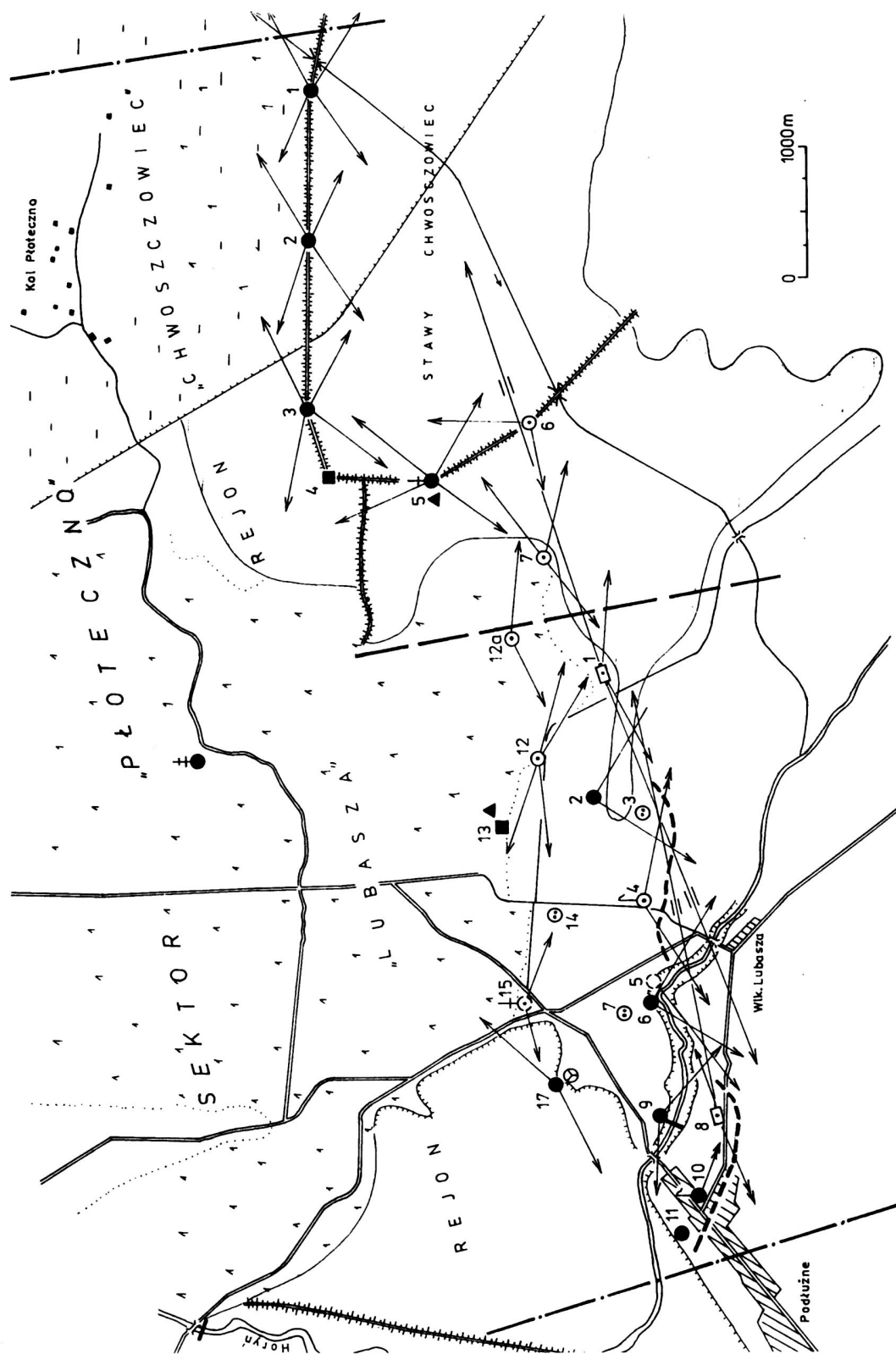
Додаток 10. Карта структури сектора «Поляни» [9.]

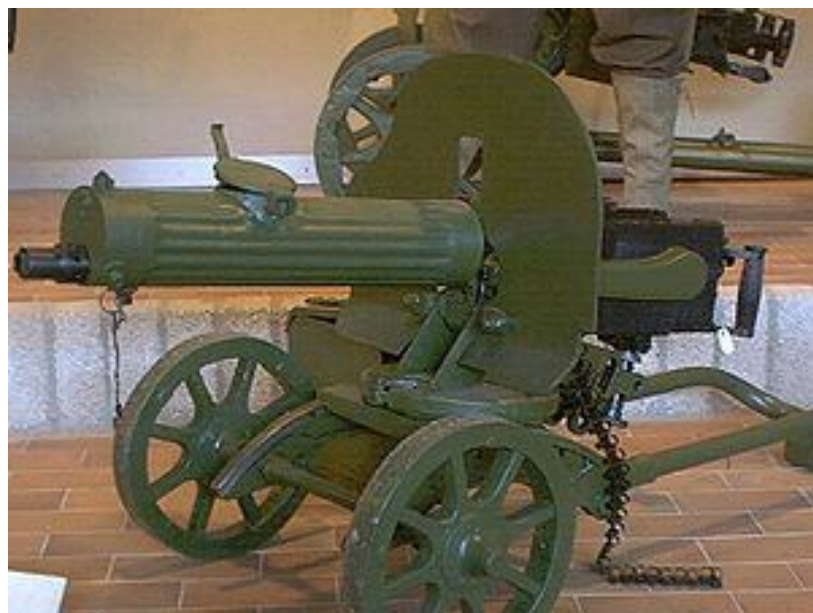
Додаток 11. Карта структури сектора «Яринівка» [9.]

Додаток 12. Карта структури сектора «Плотишно» [9.]

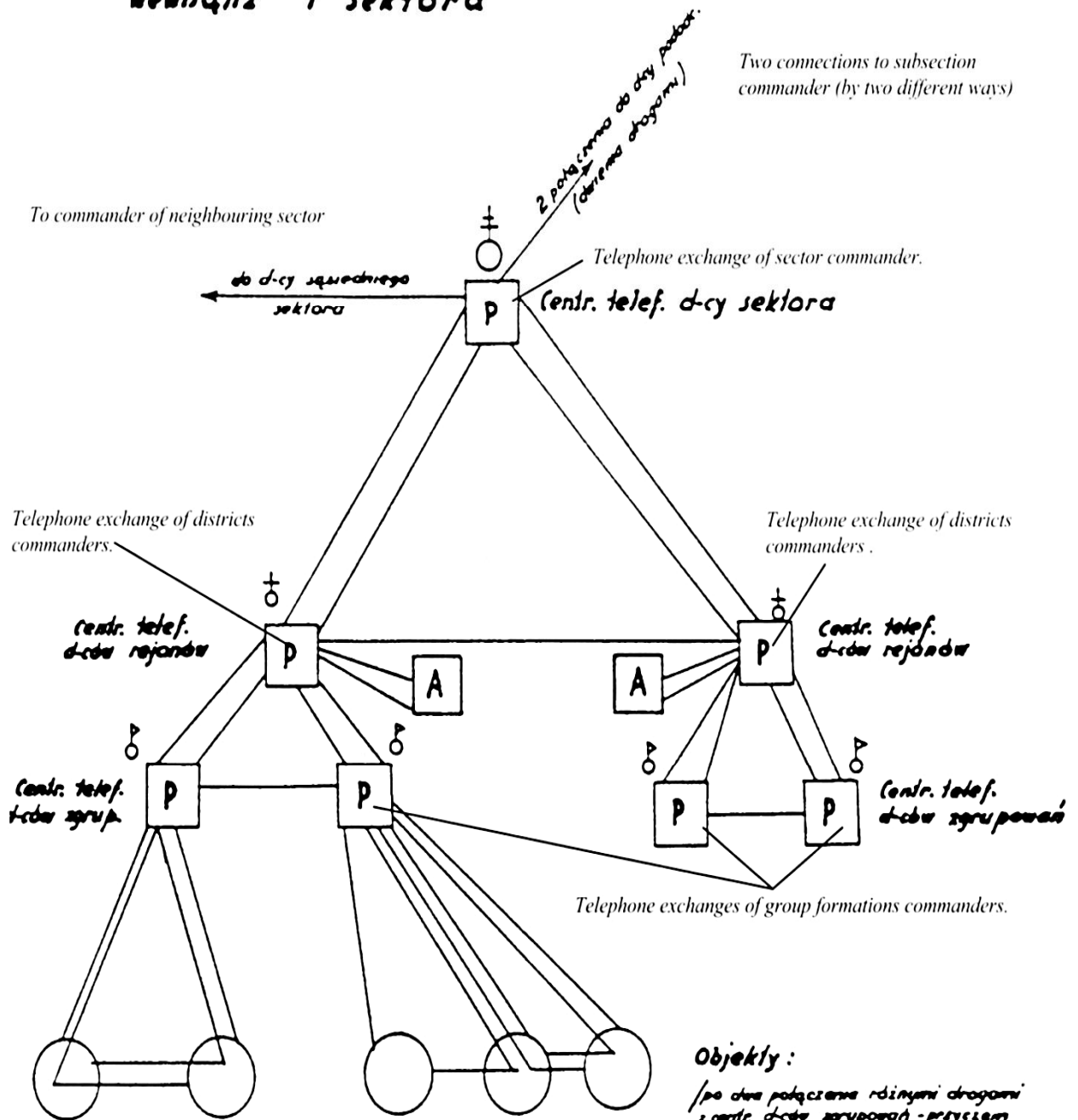

Додаток 13. Кулемети «Браунінг» і «Максим»

Додаток 14. Схема телефонного зв'язку між схронами. З Центрального Військового Архіву Збройних Сил Польщі

**SCHEMAT SIĘCI TELEFONICZNEJ
NA POZYCJI UMOCN.
wewnątrz 1 sektora**

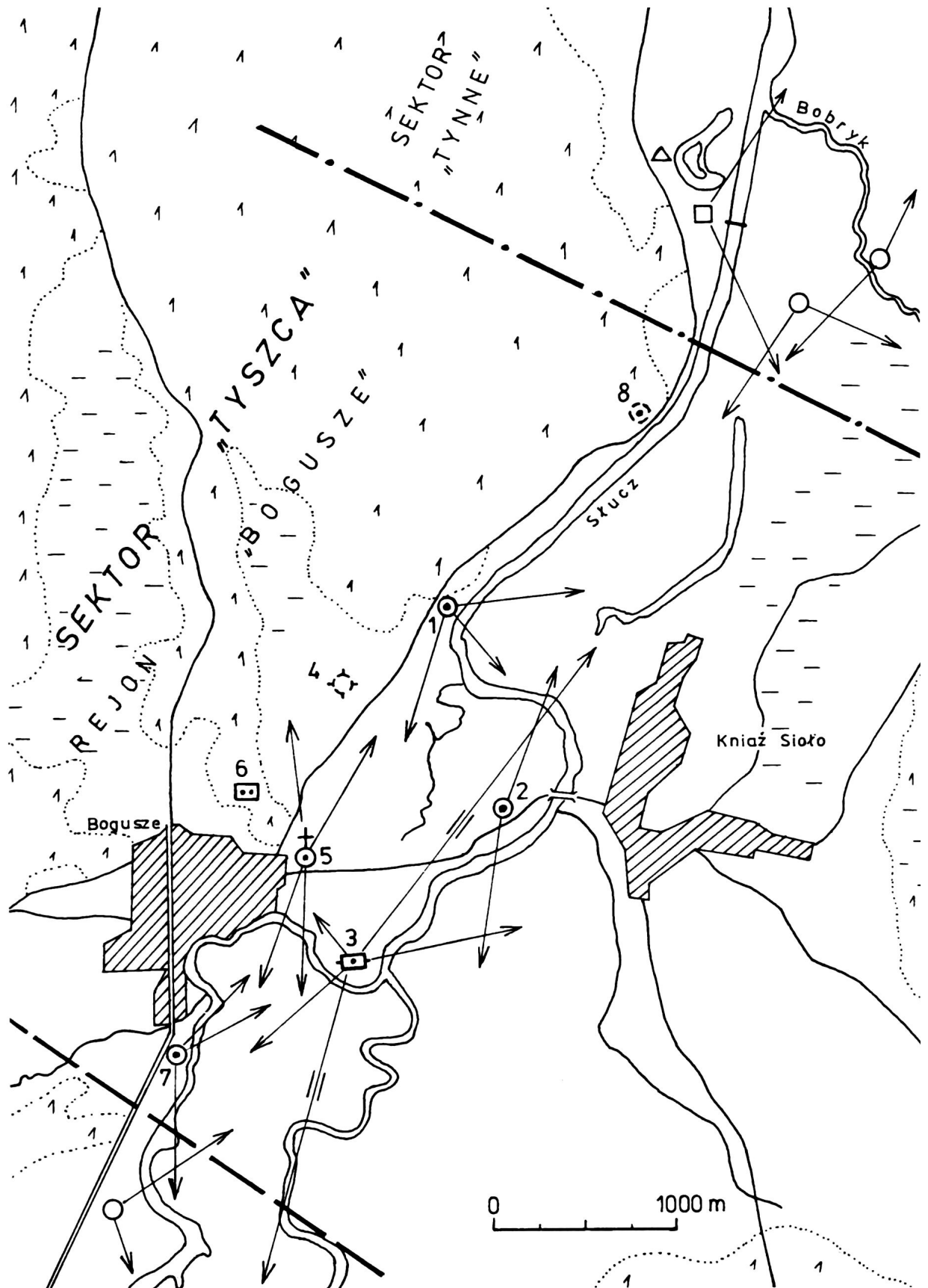
Casemates – two connections with group formations commander from each casemate by two different ways, conditionally second connection passing by neighbouring casemate.

Obiekty:
/po dwa połączenia różnymi drogami z centr. d-cbu zgrupowań - przy czym drugie połączenie przechodzi przez sąsiedni obiekt/.

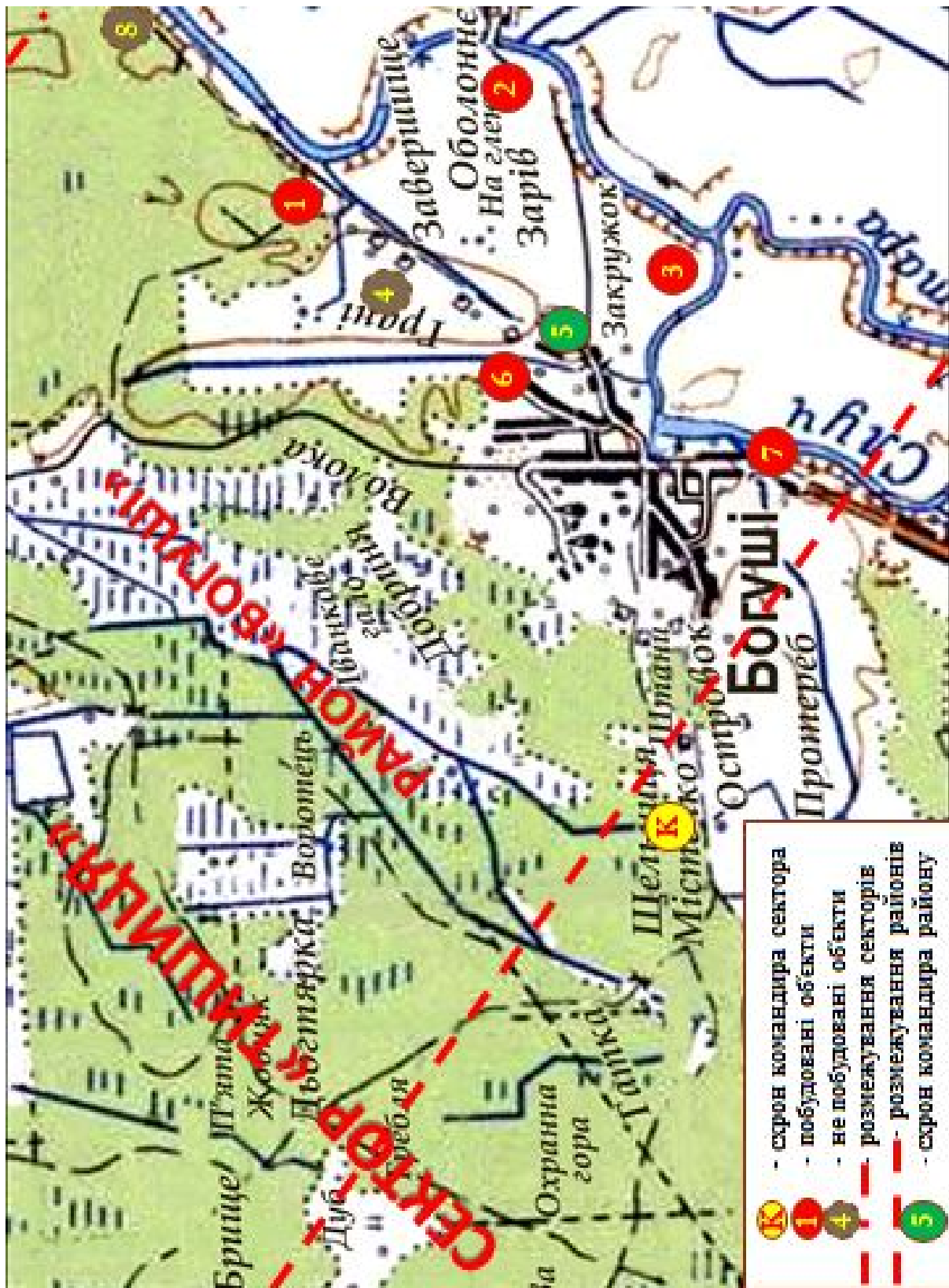
Додаток 15. Вузькоколіїний локомотив

Додаток 16. Карта структури району «Богущі» [9.]

Додаток 17. Карта розміщення схронів села Богуші

Додаток 18. Чмут Олександр. Жовнір польського військового гарнізону
у Богушах

Додаток 19. Осійчук Логвин. Жовнір польського військового гарнізону
у Богушах

Додаток 20. Свідоцтво Чмута Олександра про закінчення польської
військової школи

**ŻOŁNIERSKA
SZKOŁA POCZĄTKOWA**

ŚWIADECTWO

Szrzelca Czmut Aleksander 92 P.P.
(stopień, nazwisko i imię, przydział)

URODZONY *9 marca* — 19 *10.* we wsi *Boqusze. p. Moslepol.*

UKOŃCZYŁ *pierwszy* STOPIEŃ ŻOŁNIERSKĄ SZKOŁY POCZĄTKOWEJ, KTÓRY OBEJMOWAŁ
(słownie) NAUKĘ WYMOWY, CZYTANIA I PISANIA PO POLSKU, NAUKĘ RACHUNKÓW I WIADOMOŚCI O POLSCE
WSPÓŁCZESNEJ,

Z WYNIKIEM *dobrym* —

NINIEJSZEM STWIERDZA SIĘ, ŻE *Szrzelca Czmut Aleksander* —
(stopień, nazwisko i imię)

POSIADA ZAKRES WIEDZY W PRZEDMIOTACH WYŻEJ WYMIENIONYCH, ODPOWIADAJĄCY PROGRAMOWI
NAUKI *pierwszego* ODDZIAŁU (ÓW) SZKOŁY Powszechnej (ROZPORZĄDZENIE M. W. R. I O. P.
(słownie) Z DNIA 9. III. 1927 NR. I. 3227).

Rodona, DNIA *11 maja* — 193*3*. R.

Skelliszol
Delegat państwowej władzy szkolnej

Ejg Stanchi
Nauczyciel

Kawinski
Dowódca pułku

SKALA OCEN. Z wynikiem: bardzo dobrym — dobrym — dostatecznym.

Додаток 21. Польське стрільбище у Богушах (Щельниця)

Додаток 22. Руїни польського військового містечка у Богушах

Додаток 23. Руїни польського військового містечка у Богушах

Додаток 24. Дослідження учнями Богушівської школи бункерів польського військового містечка у Богушах

Додаток 25. Бункер польського військового містечка у Богушах

Додаток 26. Учні Богушівської школи на руїнах польського військового містечка у Богушах

Додаток 27. Цеглина з польського військового містечка у Богушах

Додаток 28. Руїни схрону № 1 «Виказ» у Богушах

Додаток 29. Руїни схрону № 2 «Виспа» у Богушах

Додаток 30. Руїни схрону № 3 «Вибух» у Богушах

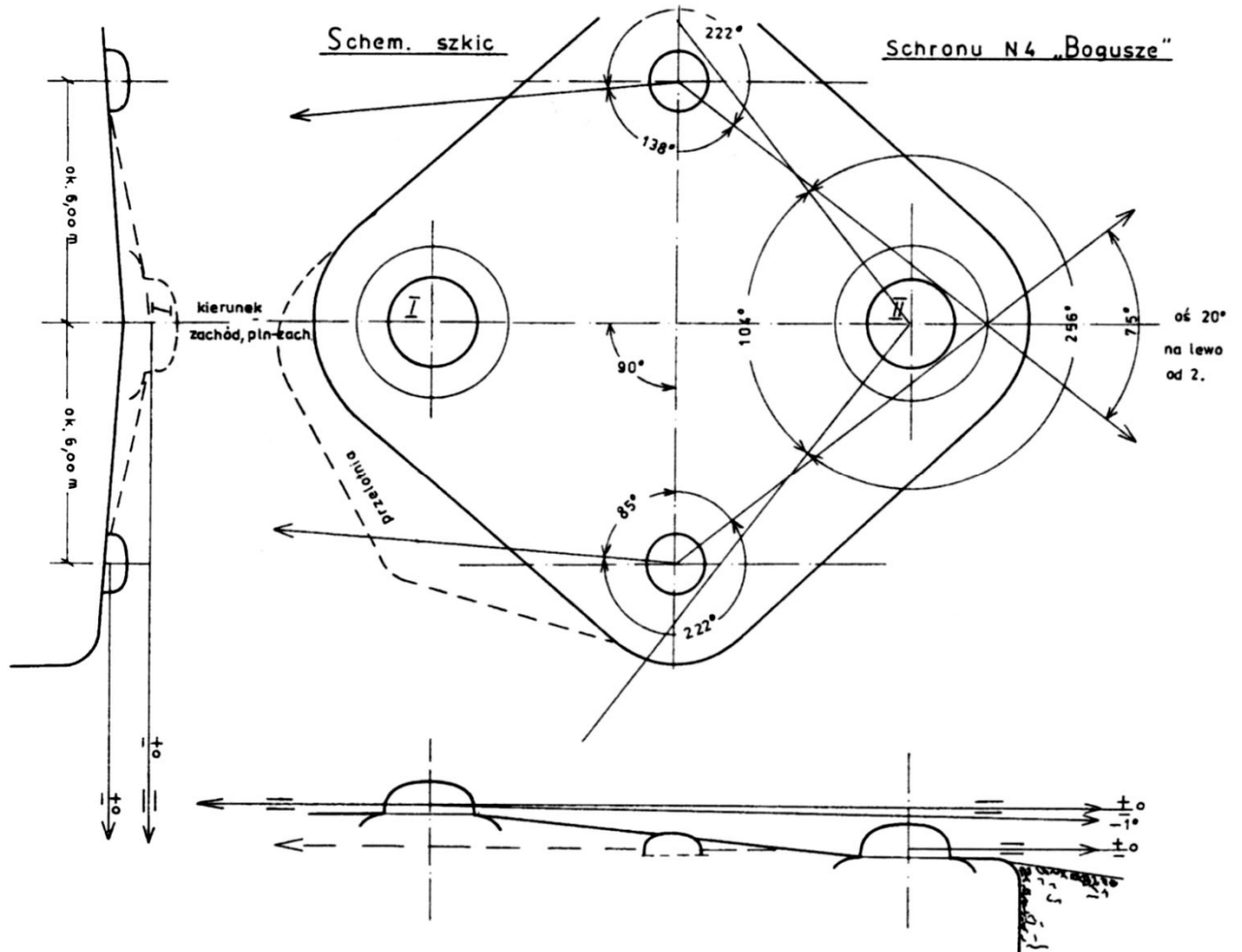
Додаток 31. Руїни схрону № 5 «Вигон» у Богушах

Додаток 32. Руїни схрону № 6 «Видра» у Богушах

Додаток 33. Схема схрону № 4 у Богусах. З Центрального Військового Архіву Збройних Сил Польщі

Додаток 34. Польська вузькоколійка в нашому краї

Додаток 35, 36. Залишки польської вузькоколійки в Богушах

Додаток 37. Залишки вузькоколійки в районі «Бердуха»

Додаток 38, 39. Шлюз «Пшекора» між Богушами і Тиннем

Додаток 40. Учні Богущівської школи біля шлюза «Пшекора»

Додаток 41, 42. Міжнародна екскурсія шляхами бастиону «Полісся»

Додаток 43. Любитель польської історії Мачей Урбан на шлюзі «Пшекора»

Додаток 44. Українці і поляки на руїнах бойового схрону в Тишиці

